

Modernisering, civilisatie en 'ontladingsgeweld' in de Nederlandse samenleving

Rien Rouw

Drs. M.A. Rouw is senior-adviseur bij de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Hij werkte onder meer mee aan de adviezen *Verantwoordelijkheid en perspectief: Geweld in relatie tot waarden en normen* (Den Haag: ROM, 1998) en *Aansprekend burgerschap* (Den Haag: RMO, 2000).

Adres: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling
Postbus 16139
2500 BC Den Haag
T (070) 340 60 75/52 94

Samenvatting

Er bestaat een grote maatschappelijke verontrusting over het niveau van geweld in de Nederlandse samenleving, zeker over de vorm van geweld die we 'zinloos geweld', of liever 'ontladingsgeweld', noemen. Hoewel onderzoek erop wijst dat het algemene niveau van geweld redelijk stabiel is gebleven, zou het kunnen dat bepaalde vormen van geweld zijn toegenomen, dat bepaalde groepen meer geweld gebruiken, of dat op bepaalde plaatsen meer geweld wordt gepleegd. Een verklaring daarvoor zoek ik in de manier waarop de samenleving is georganiseerd. Ik wijs in de eerste plaats op de cultuur van afzijdigheid of onverschilligheid die in het publieke domein heerst, een cultuur waarin agressie en geweld kunnen gedijen. Ten tweede zou geweld een uitlaatklepfunctie kunnen hebben in de gepacificeerde en hypergereguleerde samenleving. Soms geldt dat in zo sterke mate dat er ongepacificeerde zones zijn ontstaan, waar geweld onderdeel is van het normale leven. Ten slotte bestaat er in een op redelijkheid en zelfbeheersing gebaseerde samenleving een grote gevoeligheid én fascinatie voor geweld.

1 Inleiding

Geweld laat de Nederlandse samenleving niet los in de afgelopen jaren. Er gaat geen dag voorbij of de media melden geweldsincidenten. Vooral in en na het weekend zijn de kranten gevuld met vechtpartijen die zich zinloos aan ons voordoen, soms met dodelijke afloop. Zeker de dodelijke incidenten van wat men 'zinloos geweld' of 'ontladingsgeweld' is gaan noemen, gonzen soms nog weken of maanden na. Niet alleen berichten de media ons van geweld, velen in de samenleving zijn in actie gekomen tegen de uitbarstingen van geweld. Mensen organiseren protestmarsen en richten stichtingen op, gevoed door de grote verontrusting die zich meester heeft gemaakt van de samenleving, de politiek en het bestuur.

Ik zal in dit artikel eerst kort nagaan of de officiële cijfers zijn te rijmen met dit populaire beeld. Wijzen die cijfers inderdaad uit dat in het afgelopen decennium het geweld in het algemeen dramatisch is gestegen? Als dat niet zo is, wat zijn dan mogelijke verklaringen voor de toegenomen aandacht voor geweld? Is de samenleving gevoeliger voor geweld geworden? Of neemt een bepaalde vorm van geweld toe, ontladingsgeweld, in bepaal-

de delen van de maatschappij? Aan de hand van inzichten uit de moderniseringstheorie zoek ik naar plausibele verklaringsgronden in de inrichting en organisatie van de maatschappij en van publieke instellingen. Deze krijgen mijns inziens nog te weinig aandacht in de actuele beschouwingen over geweld.

2 Omschrijving van geweld

Waarover hebben we het als we spreken over geweld? Wie de vele studies overziet die over geweld zijn verschenen, ontdekt al snel dat het een veelkoppig monster is, dat moeilijk is af te bakenen. Geweld is een sociale constructie, waardoor de betekenis per periode, per samenleving en per individu kan verschillen. Een bekend voorbeeld is tasjesroof, die de politie tot aan het begin van de jaren negentig registreerde als vermogensmisdrijf, terwijl dat delict nu als geweld wordt gekwalificeerd.

Dat wil niet zeggen dat er geen constante kern is van wat als geweld wordt geduid. Voor dit artikel baseer ik me op een, licht gewijzigde, omschrijving van Hoogerwerf (1996):

'Elke handeling waardoor opzettelijk en tegen de wil van de betrokkene een mens lichamelijk wordt gepijnigd, verwond of gedood; of op een andere wijze inbreuk wordt gemaakt op de lichamelijke integriteit van een mens (slaan, uithongering, ongewenste intimiteiten, aanranding).'

Het gaat met andere woorden om daadwerkelijk gepleegd fysiek geweld. Psychisch, geestelijk of verbaal geweld – zoals belediging en vernedering – vallen buiten deze omschrijving. Ook geweld dat zit opgesloten in maatschappelijke structuren – zoals ongelijkheid wel wordt geduid – en geweld dat de overheid gebruikt, laat ik buiten beschouwing.

Fysiek geweld is te onderscheiden in verschillende vormen. Het wetboek van strafrecht onderscheidt: misdrijven tegen het leven, mishandeling en bedreiging, diefstal met geweld en afpersing en seksueel geweld (zoals verkrachting en aanranding).

Ontladingsgeweld. Binnen deze categorieën vallen in principe ook vormen van geweld die de afgelopen jaren veel in het nieuws zijn geweest zoals

'huiselijk geweld' en 'zinloos geweld'. Huiselijk geweld wordt gekwalificeerd door de locatie van het delict en is op die manier wel uit de bestaande registraties te halen. Voor zinloos geweld ligt dat anders. Nu is de term zinloos geweld aan één kant ongelukkig gekozen. Het gevaar bestaat namelijk dat verder onderzoek overbodig wordt geacht, bijvoorbeeld naar de omstandigheden waaronder het geweld plaatsvond en naar de motieven van de daders. Voor daders kan het gepleegde geweld immers wel zinvol zijn, bijvoorbeeld omdat zij een aangedane krenking willen vergelden (Blok 1991; Frijda 1994). Aan de andere kant is het feit dat mensen de term zinloos geweld gebruiken veelzeggend voor een verschuiving die zich in onze samenleving heeft voorgedaan. Veel meer dan vroeger staat tegenwoordig het slachtoffer centraal en identificeren mensen zich met slachtoffers (Boutellier 1993). Vanuit het slachtoffer- en nabestaandenperspectief is een geweldsdaad bijna altijd zinloos. 'Zinloos' komt voort uit de verzuchtingen van hen die met het ongerijmde worden geconfronteerd.

Dat ongerijmde zit vaak in de disproportionaliteit en de onvoorspelbaarheid van geweld. Een ordinaire vechtpartij eindigt in de dood, een duwtje in de tram wordt beantwoord met een messteek. Zinloos geweld kan zich voordoen op onverwachte plaatsen en tijdstippen, gepleegd door op het oog 'normale' mensen. Het is – om het met een beeld uit te drukken – vulkanisch van karakter. Liever dan van zinloos geweld spreek ik dan ook van ontladingsgeweld. Dat is geweld dat de daders rechtvaardigen omdat ze zich gekrenkt en niet-gerespecteerd voelen, waarbij ze volledig voorbijgaan aan het lot van hun slachtoffers (RMO 1998). Niet zelden gaat dit geweld gepaard met het onmatig gebruik van alcohol en drugs, en vindt het plaats in groepsverband.

3 Het niveau van geweld in de Nederlandse samenleving

Klopt het populaire beeld nu dat het aantal geweldsmisdrijven in Nederland dramatisch is gestegen? Een antwoord op deze vraag is niet eenvoudig. Dat komt omdat er verschillende bronnen zijn, die elkaar tegenspreken. Om het geweldsniveau in Nederland vast te stellen, beschikken we over drie belangrijke bronnen (vergelijk Wittebrood 1998 en Wittebrood en Junger 1999). Ten eerste registreert

de politie geweldsdelicten. In de tweede plaats vinden er onderzoeken plaats onder burgers om vast te stellen in welke mate zij slachtoffer en/of dader zijn geweest van geweldsdelicten (slachtoffer- en daderenquêtes). Ten derde registreren artsen en ziekenhuizen de oorzaken van de bij hen binnen-gebrachte slachtoffers.

Aan al deze bronnen kleven beperkingen (Wittebrood 1998; Pfeiffer 1997). De politie registreert slechts de delicten die zij opspoort en die burgers aangeven. Maar bekend is dat lang niet alle misdrijven worden aangegeven. Verder beïnvloeden het opsporingsbeleid van de politiekorpsen en het vervolgingsbeleid van het Openbaar Ministerie de registratie van geweld. Als geweld door jongeren bijvoorbeeld een speerpunt van beleid is, is de kans groot dat de politie meer misdrijven van jeugdigen waarneemt. De automatisering van de politieregistratie heeft deze aan de ene kant meer systematisch gemaakt, maar aan de andere kant blijkt de registratie nog steeds onbetrouwbaar te zijn (Van Wilsem e.a. 1998).

De tweede bron zijn de slachtofferenquêtes die in Nederland vanaf de tweede helft van de jaren zeventig worden gehouden, zo'n twintig jaar later dan de eerste bruikbare politiestatistieken. Daarnaast zijn er daderenquêtes – zelfrapportage studies – die vooral onder jongeren worden afgenomen. De nadelen van deze bevolkingsenquêtes zijn dat ze bepaalde delicten niet opnemen (zoals moord en doodslag), dat de omschrijvingen van delicten ruimere interpretatiemogelijkheden bieden dan de juridische delictomschrijvingen uit de politiestatistiek en dat de enquête is gebaseerd op de herinneringen van de respondenten.

De medische registraties bevatten naar hun aard enkel de gevallen van geweld die ernstig genoeg zijn om te worden behandeld. Niet altijd is duidelijk of letsels opzettelijk zijn toegebracht en ook geeft de arts niet altijd de toedracht door van de door hem behandelde verwondingen.

Ontwikkelingen. Welk beeld geven deze bronnen nu van de ontwikkeling van de verschillende geweldsmisdrijven – moord en doodslag, mishandeling en bedreiging met geweld, diefstal en afpersing met geweld en seksuele delicten? Ik let vooral op de ontwikkeling tussen 1980 en 1996, omdat daarover de meeste cijfers zijn. Vergeleken met de jaren vijftig

geven de politiestatistieken aan dat alle categorieën zijn gestegen, met uitzondering van seksuele delicten. De ontwikkeling daarin verloopt schoksgewijs, met pieken en dalen. Deels is dit te verklaren door de vele veranderingen in wetgeving, waardoor steeds andere delicten onder de strafwet vallen. Interessant is verder dat het aantal moorden op straat tussen 1980 en 1996 stabiel was, terwijl er in en om het huis meer van dergelijke misdrijven werden gepleegd.

Als we binnen deze langetermijnontwikkeling kijken naar de politiegegevens over de jaren negentig, dan valt op dat de cijfers in die periode tamelijk stabiel zijn en in sommige gevallen zelfs dalen. Alleen mishandeling en bedreiging met geweld blijven stijgen.

De bevolkingsenquêtes laten over het geheel iets anders zien. Het aantal gerapporteerde misdrijven ligt hoger dan in de politiestatistiek, maar de ontwikkeling is redelijk stabiel. Als er sprake is van stijging of daling dan is het in lichte mate, dit in tegenstelling met de politiecijfers die veel grotere verschillen bevatten. Wat seksueel geweld betreft, zijn de bevolkingsenquêtes geen goede graadmeter vanwege de onderrapportage die daarin plaatsvindt. Specifiek onderzoek naar seksueel geweld binnen relaties toont inderdaad een hoger percentage seksuele delicten (Wittebrood 1998).

Het aantal slachtoffers van geweld dat ziekenhuizen registreerden was stabiel, terwijl ook de ernst van de letsels niet was toegenomen.

Jongeren. De verontrusting over geweld richt zich vooral op jongeren. De politiestatistiek schetst een zorgelijk beeld van geweld dat door jongeren wordt gepleegd. Vanaf de jaren negentig geven alle geweldsdelicten een soms scherpe stijging te zien. Hoewel het aandeel van meisjes groter wordt, zijn het vooral jongens die geweld plegen. Vergeleken met het aantal meerderjarige verdachten lopen minderjarigen hun 'achterstand' in.

De scherpe stijging in de politiestatistiek contrasteert met de cijfers uit zelfrapportageonderzoeken. Uit die onderzoeken blijkt dat er een lichte stijging van jongerengeweld plaatsvond tussen 1988 en 1996. Dat contrast zou te maken kunnen hebben met de toegenomen aandacht van politie en justitie voor jeugdcriminaliteit. Het lijkt er met andere woorden op dat jongeren meer geweld zijn

gaan plegen, maar niet in de mate die de politieciijfers suggereren (vgl. Bol e.a. 1998).

Onbekenden. Inmiddels is er ook specifiek onderzoek gedaan naar ontladingsgeweld, of 'straatgeweld tussen onbekenden' zoals de onderzoekers het omschrijven. Uit dat onderzoek in twee politieregio's bleek dat ongeveer eenderde van alle aangiften straatgeweld tussen onbekenden was. Ongeveer 7% van dat geweld noemen de onderzoekers disproportioneel (Terlouw, de Haan en Beke 1999). Helaas geeft dit onderzoek slechts de resultaten van één meting, zodat we over ontwikkelingen nog niets kunnen zeggen.

Neemt geweld nu toe, of niet? De twee belangrijkste bronnen blijken tot verschillende bevindingen te leiden. De slachtofferenquêtes geven een veel hoger niveau van geweld dan de politiestatistieken. Een voorbeeld: volgens de bevolkingsenquête van het CBS hadden in 1998 ruim 900.000 burgers geleden onder geweld. De politie registreerde in datzelfde jaar 77.000 geweldsdelicten. Dat komt onder meer omdat de politieregistratie niet volledig is, maar ook omdat de omschrijvingen van delicten in de slachtofferenquêtes ruimer zijn. Verder laten de politiestatistieken vanaf het eind van de jaren zeventig een stijging zien, terwijl de slachtofferenquêtes meestal een stabiel beeld geven.

Volgens Wittebrood (1998) is het meest plausibel dat de slachtofferenquêtes een getrouw beeld geven van de ontwikkeling van geweld. Net als de medische statistiek tot 1996 vertonen die enquêtes geen scherpe stijging. De scherpe stijging in de politiestatistieken kan worden verklaard uit de toegenomen bereidheid van de politie om geweldsdelicten te registreren en uit een verbeterde registratie als gevolg van automatisering. De politie loopt dus haar achterstand in op de slachtofferenquêtes. Door de toegenomen maatschappelijke onrust over geweld, zullen de politieciijfers ook de komende jaren waarschijnlijk stijgen.

Als het geweld niet of nauwelijks, maar in ieder geval niet dramatisch, is toegenomen, waar komt dan het maatschappelijk gevoel van vandaan dat er meer ernstig, onbeheerst en disproportioneel geweld wordt gepleegd en dat steeds meer jongeren zich daaraan schuldig maken? Een eerste reeks mogelijkheden is dat bepaald geweld is toegenomen, zoals ontladingsgeweld, dat bepaalde groepen meer

geweld plegen of dat op bepaalde plaatsen het geweld is gegroeid tot een tamelijk dominante factor. De Haan (1997) beweert dat laatste; volgens hem zijn er in onze samenleving 'niet-gepacificeerde eilanden' van geweld. Enerzijds zijn dat plaatsen waar de professionele misdaad regeert. Anderzijds zijn ook buurten zo te noemen waar zich geweld concentreert. Het zou zo kunnen zijn dat onze maatschappij zodanig is ingericht, dat zij contexten creëert waarin ontladingsgeweld eerder kan plaatsvinden. Een tweede mogelijkheid is dat de maatschappelijke gevoeligheid voor geweld groter is geworden. Zeker ontladingsgeweld valt sterk op in onze samenleving, omdat het in volstrekte tegenspraak lijkt met de ontwikkeling van onze samenleving in de richting van een sterk gepacificeerde onderhandelingsmaatschappij, die rust op de peilers van overleg en zelfcontrole. De relatie tussen maatschappelijke contexten en de gepacificeerde maatschappij enerzijds en geweld anderzijds zal ik in de volgende paragraaf verder uitwerken.

4 De inrichting van de maatschappij als achtergrond van geweld

Er zijn reeds vele verklaringen aangedragen voor het optreden van geweld. Zeker in de laatste decennia is het daarbij gebruikelijk om uit te gaan van multicausale verklaringen en van modellen waarin de ontwikkeling van individuele daders in factoren wordt uiteengelegd. Het gaat dan om factoren in de persoon zelf, binnen het gezin, in de vriendenkring, op school en binnen de maatschappij en de maatschappelijke instituties zoals werk en vrijetijdsbesteding (zie bijvoorbeeld Ferwerda e.a. 1996). Niet zelden voeren onderzoekers zoveel factoren aan dat er sprake is van een hagelschotanalyse, die weinig houvast biedt (Boutellier 1993).

In dit artikel beperk ik me verder tot één factor, namelijk de inrichting en organisatie van het publieke domein en van maatschappelijke instituties. Dat is een factor die zeker in het politieke debat nog wel eens wordt veronachtzaamd. Om (veranderingen in) de maatschappelijke organisatie te beschrijven, maak ik gebruik van inzichten over het proces van modernisering en civilisatie, onder meer van Bauman en van sociologen in de traditie van Elias.

Modernisering komt er kort gezegd op neer dat er in de productie van goederen en diensten een grotere arbeidsverdeling plaatsvindt, dat de staat de

samenleving pacificeert door zich het geweldsmopolie toe te eigenen, dat mede door de ingewikkelde onderlinge interdependenties de omgangsvormen steeds meer zijn gebaseerd op overleg en consensus, en dat menselijk gedrag mede daardoor in sterke mate gebaseerd is op zelfbeheersing en zelfdwang.

Eerst ga ik verder in op de gevolgen van de veranderde productie voor de samenleving, en de relatie die dat heeft met geweld. Vervolgens besteed ik aandacht aan het verband tussen de gepacificeerde samenleving en geweld.

Grootschaligheid, bureaucratie en geweld

In de organisatie van de productie, van private en van publieke diensten en goederen, gaat modernisering gepaard met twee dominante organisatieprincipes: schaalvergroting enerzijds en rationalisering of bureaucratisering anderzijds. *Schaalvergroting* doet zich voor op vrijwel alle terreinen van de samenleving, in het onderwijs, de sociale zekerheid, bij politie en justitie en in de ordening van het binnenlands bestuur. Daarmee krijgt het publieke domein twee belangrijke kenmerken: massaliteit en anonimiteit (Boomkens 1996). Stroommen van mensen bewegen zich in de publieke ruimtes langs elkaar heen, bewegen zich zelfs om elkaar te vermijden (Hajer 2000).

Veel van de publieke instellingen zijn daarenboven *rationeel-bureaucratisch* georganiseerd. Dat wil in de eerste plaats zeggen dat functies gescheiden zijn. De organisatie is in verschillende processen verdeeld en die processen zijn eveneens in delen geknipt. De medewerkers zijn verantwoordelijk voor hun stukje van het proces. Ten tweede, de organisatie is behalve horizontaal ook verticaal geleed. Er is met andere woorden sprake van een hiërarchische gezagsstructuur, waarin iedere medewerker verantwoording aflegt aan zijn naasthogere chef. Gecombineerd met de grote schaal en met een bepaalde vorm van controledenken, leidt bureaucratie in de derde plaats tot allerlei vormen van geformaliseerde communicatie. De organisatie functioneert door middel van procedures; informatie wordt vaak schriftelijk uitgewisseld, bijvoorbeeld door de beruchte parafen. Ook de verantwoording naar elkaar is geformaliseerd en schriftelijk.

Deze interne organisatie heeft ook gevolgen naar buiten toe. De diensten communiceren met

hun cliënten en met burgers op dezelfde geformaliseerde en anonieme manier. Burgers zijn – gechargeerd gesteld – geen mensen, maar gevallen die al of niet passen in de gestandaardiseerde formulieren en modellen.

De werking en de gevolgen van een rationeel-bureaucratische organisatie zijn onder anderen beschreven door de socioloog Bauman (1989) in *Modernity and the Holocaust*. Hij laat zien hoe medewerkers zich slechts verantwoordelijk voelen voor hun deel van het totale proces, ongeacht de uitkomsten van dat proces. Die verantwoordelijkheid is gericht op het zo goed mogelijk uitvoeren van de specifiek opgedragen taak. Deze medewerkers zijn het zicht kwijt op de uitkomst van het totale proces. Ze weten niet hoe die uitkomst uitwerkt op de klanten van de organisatie – burgers als het om publieke diensten gaat – en ze kennen die klanten ook niet.

Bauman legt een verband tussen het proces van modernisering en de bureaucratistische organisatie van het publieke domein. Modernisering heeft wat die organisatie betreft de laatste twee decennia vooral de trekken van economische rationalisering. Daarbij past men bedrijfsmatige en industriële concepten van efficiency toe op de publieke dienstverlenende organisaties.

Een ander kenmerk van rationalisering is wat Michael Power heeft genoemd 'the audit explosion' (Power 1994). Organisaties richten tal van verantwoordingsprocedures in om aan interne en externe vragen tegemoet te kunnen komen, met als gevolg een enorme informatie- en proceduredichtheid. Volgens Power heeft deze controle-explosie te maken met de overgang van een industriële naar een 'risiciomaatschappij'.

Afzijdigheid en onverschilligheid. Wat zijn de gevolgen van de rationeel-bureaucratische en grootschalige ordening van het publieke domein en vele publieke organisaties in termen van criminaliteit en geweld? Kort gezegd komt het er op neer, dat die ordening een context creëert waarin een cultuur van afzijdigheid en onverschilligheid goed gedijt. In die cultuur worden de grenzen vooral op formele en onpersoonlijke wijze bewaakt – als ze al bewaakt worden (vgl. Van der Lans 1996; RMO 1998). De cultuur van afzijdigheid heeft verschillende bronnen. Van den Brink (2000) legt een verband met de onderhandelingshuishouding, de meer ge-

lijke verhouding tussen jongeren en volwassenen. De bewegingsvrijheid van mensen neemt daardoor toe; jongeren onttrekken zich aan het ouderlijk gezag en ouders hebben niet altijd zin om gezag uit te oefenen. Vuijsje en Wouters (1999) wijzen op de geïndividualiseerde en gedemocratiseerde cultuur, waarin elke toenadering als bemoeizucht wordt ervaren. Mensen die zijn opgegroeid in zo'n egalitaire samenleving geloven in tolerante verhoudingen onder elkaar. De afnemende machtsverschillen vergroten de bewegingsvrijheid, maar doen een groot beroep op zelfbeheersing. Het evenwicht tussen bewegingsvrijheid en zelfbeheersing is wankel en de vlam kan snel in de pan slaan (Kapteyn 2000 en Van den Brink 2000). In deze cultuur van afzijdigheid spreken mensen elkaar niet of nauwelijks aan op hun gedrag. Als dat wel gebeurt, reageren mensen vaak agressief. Volgens Van den Brink heeft dat alles te maken met het gevoel van eigenwaarde dat moderne en beheerste mensen hebben ontwikkeld. Die beheerste mensen blijken kwetsbaar te zijn voor verstoringen. Daarop reageren ze agressief of ze trekken zichzelf terug, maar vragen om een actieve politie. Deze terugtrekkende beweging geeft de ruimte om grenzen te schenden, waarbij het niet in alle gevallen direct tot geweld komt, maar waar zich een neerwaartse spiraal kan voordoen. De onverschilligheid is dus al fnuikend als zich nog helemaal geen geweld voordoet, maar als er sprake is van relatief kleine grensoverschrijdingen. Dan al zouden mensen moeten worden aangesproken op hun gedrag.

Als we de cultuur van afzijdigheid preciezer analyseren dan zien we in de *eerste plaats* dat de burgers verwachten dat instanties ingrijpen als er zich bijvoorbeeld conflicten of calamiteiten voordoen. Het is in onze cultuur niet gebruikelijk om mensen publiek aan te spreken op gedrag, omdat moraal is verwezen naar het privé-domein van de subjectieve meningen en gevoelens, terwijl in het publieke domein de objectieve regels moeten regeren. In de terminologie van Tester (1997) zijn organisaties de 'moral agents' van de samenleving geworden.

In de *tweede plaats* is de aard van het toezicht dat publieke instellingen uitoefenen veranderd, intern, bij hun cliënten en in de publieke ruimte. Als gevolg van een wijdverspreid vertrouwen op zelfcontrole en zelfbeheersing was het toezicht lang verwaarloosd (Wouters 1997). In de jaren tachtig keer-

de de overheid op die schreden terug. Men ontdekte dat er 'dwang tot zelfdwang' nodig is om de mensen te leren zichzelf te beheersen (Van der Stel 1999). Mede door de impulsen van de zogeheten commissie Kleine Criminaliteit (de commissie-Roethof), keerde de controle terug in het publieke domein. Maar het is vooral controle op afstand. Het zijn camera's, piketpaaltjes en formulieren. En als het personen zijn – want de conducteurs zijn weer terug en de straten zijn gevuld met toezichthouders – wil dat nog niet zeggen, dat zij op een persoonlijke manier toezicht houden. Een grootschalige en bureaucratische organisatie betekent dan vaak dat mensen hun taak verrichten op wisselende locaties, zodat zij niet of nauwelijks persoonlijke relaties kunnen aangaan.

In een persoonlijke behandeling of botsing komen waarden en normen echter eerder boven tafel. De Amerikaanse socioloog Etzioni (1996) wijst hierop in een betoog over de werking van de 'moral voice'. Die stem klinkt volgens Etzioni het krachtigst in persoonlijke relaties. De persoonlijke, moral voice spreekt mensen niet alleen aan op de regels, maar juist en vooral op de daarachterliggende waarden, op motieven en op verantwoordelijkheidsbesef.

In de derde plaats, Schuyt (1995a) stelt dat het justitie- en politieapparaat is behept met 'systeem-onverschilligheid'. Die uitte zich onder meer in de geringe belangstelling voor kleine criminaliteit (fietsendiefstal) die de politie toont en de geringe aangiftebereidheid van het publiek in reactie daarop, in de lage ophelderingspercentages en in het relatief lage aantal zaken waarin het uiteindelijk tot een veroordeling komt. De handelingen van politie en justitie zijn vaak routineonderdelen van een bureaucratisch proces, waar nauwelijks persoonlijke aandacht aan te pas komt. Zowel slachtoffers als daders worden als een administratieve eenheid behandeld (Schuyt 1995a). Kregen cliënten en burgers maar een persoonlijker behandeling of een flinke persoonlijke botsing met het systeem, dan zou hun weg minder onverschillig verlopen, zo luidt Schuyts overtuiging.

Het gevolg van de systeem-onverschilligheid is dat medewerkers, cliënten en burgers moedeloos en/of cynisch worden en zich afwenden van het systeem, of door een soort van 'innere Emigration' of door de regels aan de laars te lappen.

In de vierde plaats wijst Schuyt (1995a) erop dat de door hemesignaleerde onverschilligheid, of afzijdigheid, voortkomt uit verkeerd opgevatte tolerantie. Wat ooit is begonnen als gemeend respect voor individuele levensstijlen en levenskeuzes, is uitgegroeid tot een grote vrees voor inbreuken op de persoonlijke levenssfeer. De organisatie van het publieke domein is daarvan overigens niet de oorzaak, maar is er wel nauw mee verbonden. Op z'n minst faciliteren de grootschaligheid en bureaucratie het principe van de niet-inmenging.

De cultuur van afzijdigheid is het grondpatroon van publieke omgangsvormen. Agressie en geweld krijgen in deze cultuur de gelegenheid om zich te ontplooiën. De grenzen van de integriteit van mensen en territoria zijn vervaagd en worden slecht onderhouden. Zo'n klimaat bemoeilijkt het dat mensen grenzen internaliseren en verantwoordelijkheidsbesef ontwikkelen voor anderen.

Deze redenering is zo algemeen dat ze een brede range van onverschillige gedragingen kan verklaren, waaronder agressie en geweld. De vraag is nu of moderniseringstheorieën ook inzichten bieden die meer specifiek het optreden van geweld aannemelijk maken.

Ongepacificeerde zones

Een belangrijk onderdeel van modernisering is de pacificatie van de samenleving door de staat. In de loop der tijden heeft de staat, als een vorm van arbeidsdeling, het monopolie op geweld verworven. Dat houdt in dat de maatschappij niet aanvaardt dat burgers geweld gebruiken om krenkingen en leed te vergelden. Integendeel, de onderlinge omgangsvormen zijn gebaseerd op overleg en consensus. Mensen verwachten dat ieder zich houdt aan bepaalde normen van beschaafd gedrag, gemakshalve aangeduid als 'redelijkheid'. Dat vraagt om uiterste zelfbeheersing, of emotionele zelfsturing (Van der Stel 1999). Beschaafd gedrag is beheerst gedrag; de grenzen zijn steeds dieper de persoonlijke levenssfeer ingekomen.

Geweld hoort niet thuis in de gepacificeerde samenleving, en volgens Boomkens (1996) heeft deze ook lang de mythe opgehouden dat geweld was uitgebannen. Volgens hem maakt geweld echter wel degelijk deel uit van onze maatschappelijke orde maar zijn we verblind door de liberale ideologie die onze samenleving tekent als gewelddoos, als

een gemeenschap van redelijke burgers die conflicten vreedzaam oplossen.

Volgens Boomkens houdt de schijn van gewelddoosheid nauw verband met de fascinatie en angst voor geweld die zich allerwegen manifesteren. Hij signaleert dat de aandacht voor geweld explosief is toegenomen in de literatuur en in de film, maar ook in de media en onder het publiek. Gruwelijke video's zijn onder jongeren en jongvolwassenen zeer populair, terwijl daarnaast allerlei extreme vechtsporten opgeld doen van pitbullgevechten tot 'free fighting'.

Decivilisatie. Behalve dat mensen naar geweld kijken, gebruiken ze het zelf ook. De Swaan wijst in een betoog over civilisatie en decivilisatie op de uitlaatklepfunctie, de 'Ventilsitte', die geweld kan hebben in een gepacificeerde samenleving. Geweld is 'toegeven aan eigen neigingen, een vermindering van zelfbeheersing van geciviliseerde mensen in een geciviliseerde samenleving' (De Swaan 1999, 291). Dat noemt hij een eerste niveau van verklaring. We kennen de voorbeelden daarvan uit de media, waar huisvadersupporters elkaar op een weide bevechten en huisvaderuitgaanders er op grond van beledigingen onbeheerst op los slaan. Dat gebrek aan zelfbeheersing zou wel eens, behalve met allerlei stimulantia, te maken kunnen hebben met het verdwijnen van concrete 'grenzen met een gezicht'.

Een tweede verklaringsniveau reikt dieper, namelijk als er sprake is van impulsen die aanvaardbaar zijn en ook gecultiveerd worden, terwijl ze voorheen afgeweerd moesten worden. Dan ontstaan er subculturen van geweld, waarop sommige groepen jongeren en jongvolwassenen nu het patent lijken te hebben.

Ten slotte wijst De Swaan op een proces van compartimentalisering dat kan optreden in de samenleving. Grote delen van de samenleving zijn gepacificeerd, maar er zijn ook delen waar sprake is van decivilisatie. De getto's in sommige Amerikaanse steden, waaruit de staat zich heeft teruggetrokken, zijn voorbeelden van geweldsenclaves. Maar ook in Nederland zijn er plaatsen waarop de staat weinig of geen greep heeft. Of de overheid verschijnt daar alleen in een straffende gedaante, zodat de aanwezigen vooral te maken krijgen met de sanctionerende kant van de staat. Ze profiteren

nauwelijks van de overheidsvoorzieningen (Schuyt 1995b). Schuyts cirkel van onverschilligheid, waarin de systeemverschilligheid van politie en justitie ertoe leidt dat burgers zich afkeren van de samenleving, kan ertoe bijdragen dat deze gedeciviliseerde zones ontstaan.

Gevoeligheid voor geweld

Hoewel volgens De Swaan de brede pacificatie niet wordt aangetast door het bestaan van ongepacificeerde enclaves, trekt het gepleegde geweld wel veel aandacht van de samenleving, in de vorm van fascinatie of in de vorm van angst. Waar komt die angst vandaan?

Blok (1991) stelt dat de samenleving als gevolg van het beschavingsproces steeds gevoeliger wordt voor gedrag dat als tegenhanger van beschaving en orde wordt gezien. Chaos is de grote vrees van de geordende maatschappij die de mythe koestert dat orde en chaos diametraal tegenover elkaar staan (Boomkens 1996). De geweldpleger staat voor chaos, hij ontwricht het maatschappelijk leven. Bovendien is hij onbeheerst – zeker als hij bezinningsloos mensen te lijf gaat – en overtreedt daarmee de code van zelfbeheersing (Van der Stel 1999). Een vergelijkbare redenering hanteert ook Neal in zijn analyse van de 'culture of fear'. In de welvarende samenlevingen waar iedereen langer leeft dan ooit tevoren, zijn mensen geobsedeerd geraakt door veiligheid. Deze obsessie wordt gekenmerkt door 'healthism', de idee dat gezondheid en veiligheid fundamentele rechten zijn, die kunnen worden afgedwongen op de overheid, gecombineerd met een ontkenning van de dood (Neal 2000).

Verskillende auteurs leggen een relatie tussen angst enerzijds en de massaliteit en anonimiteit van de moderne samenleving anderzijds. Volgens Hajer (2000) creëert de ruimtelijke ordening een wrijvingsloze samenleving, waarin mensen volstrekt langs elkaar heen bewegen. Sterker nog, mensen bewegen om anderen te vermijden. Brunt (1993) noemt het verblijf in openbare ruimtes een 'oefening in autisme'. Vooral in moderne steden komen mensen voortdurend in aanraking met vreemden en lopen mede daardoor het risico met ongewenste verschijnselen en gebeurtenissen te worden geconfronteerd. De moderne stad is een toneel van onvoorspelbaarheid en ondoorzichtigheid. Daarom moet de moderne stedeling voortdurend

op zijn hoede zijn; de ware bedoelingen van mensen blijven immers verborgen. Volgens Brunt schept deze manier van leven een ecologie van verlegenheid en kwetsbaarheid. Van kwetsbaarheid is het een kleine stap naar angst, angst om zichzelf bloot te geven en angst voor onvoorspelbare anderen. Boomkens (1996) betoogt dat het moderniseringsproces een 'ecologie van de angst' heeft opgeroepen die verweven is met de architectuur van de grote stad. Boomkens legt deze ecologie uiteen in twee tendensen: de tendens tot voortdurende vernietiging en die tot voortdurende inspectie en beveiliging. Modernisering vernietigt, ze vernietigt de fysieke infrastructuur, de daarmee verbonden sociale verbanden, maar ook de levens van individuele mensen die bijvoorbeeld werkloos worden door massale fabriekssluitingen. Als de modernisering er niet in slaagt het verlies te vervangen door nieuwe vormen van sociale samenhang en individuele identiteit, zullen burgers zich gaan beveiligen tegen de dreigende vernietiging. Furedi (1998) voegt aan deze analyse toe dat de cultuur van de angst voortkomt uit de machteloosheid die mensen ervaren en de lage verwachtingen die ze hebben van hun vermogen om problemen, zoals de vernietiging van oude structuren, aan te pakken.

Het kerngezin is volgens Boomkens de eerste verdedigingsring, die de functie krijgt van vluchthaven tegen alle geweld daarbuiten. Allerlei functies die voorheen onder meer de 'extended family' of de buurt uitoefenden, komen nu terecht bij dat kleine gezin. Daarbuiten bevinden zich nog meer verdedigingsringen: de verhuizing naar de rustige buitenwijken, slaapsteden of dorpen, de bewakingsbedrijven en ordediensten en de camera's. Boomkens noemt ze alle tezamen de geborgenheidsmachine, die tegen het geweld en de vernietiging de bescherming biedt van (de schijn van) het aloude gemeenschapsleven of van nieuwe levensvormen.

De angst voor geweld is blijkbaar nauw verweven met de moderne bestaanswijze. Die angst zit volgens Boomkens al vanaf het einde van de negentiende eeuw in onze genen. Behalve de geborgenheidsmachine brengt de ecologie van de angst ook een 'angstmachine' voort, die onophoudelijk verbeeldingen produceert van al wat ons angst inboezemt, maar ons tegelijkertijd fascineert. Glassner (1999) wijst erop dat door de afwezigheid van grote bedreigingen deze verbeeldingen vaak dichtbij huis

blijven: 'killer kids, men of color, monster moms'. De voertuigen van de verbeelding zijn films, televisie, video's en videogames. De fascinatie voor deze vooral fictieve vormen van geweld zou wel eens kunnen dienen om de angst voor geweld te onderdrukken. Als het goede overwint, met hoeveel geweld dan ook, voldoet fictief geweld aan onze behoefte aan gerechtigheid, en herstelt daarmee de orde in het bestaan (Goldstein 1998).

Het zijn deze angst en fascinatie die inzicht geven in de gevoeligheid voor geweld in onze samenleving en die de grote aandacht daarvoor een plaats geven. Dit sociaal-cultureel fenomeen heeft ook een economische kant. De fascinatie voor geweld schept namelijk een markt waar aanbieders van geweldfilms enzovoort, gretig op inspelen, maar waaraan 'serieuze' media zich niet (kunnen) onttrekken. De commercialisering van het mediabestel versterkt de tendens om geweld aan te bieden.

5 Tot slot

Het lijkt er soms op dat de Nederlandse samenleving is vergeven van geweld. Er verschijnen immers vele berichten over geweld in de media en er worden vele programma's aan gewijd. Bovendien melden politie en justitie ons geregeld dat het geweld weer is toegenomen.

Een analyse van de verschillende cijfers omtrent geweld leert echter dat we beter terughoudend kunnen zijn in een oordeel over trends in het algemene geweldsniveau. Over de ontwikkeling van een specifieke categorie als ontladingsgeweld weten we nog te weinig om daar met zekerheid uitspraken over te doen. De substantiële stijging in de geweldscijfers van politie en justitie zou wel eens een inhaalslag kunnen zijn ten opzichte van enquêtes onder de bevolking. Die geven namelijk al gedurende lange tijd een hoger geweldsniveau te zien. Andere mogelijke verklaringen zijn dat bepaalde groepen

meer geweld gebruiken, dat bepaalde soorten geweld zijn gestegen of dat op bepaalde plaatsen geweld een dominante factor is geworden. Zonder de overall-cijfers uit evenwicht te brengen, kan dat zo opvallend zijn dat de uitstraling zeer groot is in een samenleving die gevoelig is voor geweld. Ik heb geprobeerd vanuit de moderniseringstheorie deze verklaringen aannemelijk te maken.

De stijgingen die politie en justitie berichten – berichten waarop de media gretig inhaken – maken waarschijnlijk zichtbaar wat sommige sociologen aanduiden als de 'schijn van geweldloosheid'. Geweldloosheid is lang een zorgvuldig opgebouwde mythe geweest van de moderne en gepacificeerde onderhandelingsmaatschappij. De pacificatie van de samenleving heeft ten eerste fascinatie en angst voor geweld opgeroepen. Geweld is enerzijds een verboden vrucht in een op overleg en consensus gebaseerde orde en anderzijds een grote bedreiging van die orde. Anderzijds zou de hypergereguleerde maatschappij ertoe kunnen leiden dat geciviliseerde mensen zo nu en dan uit de band moeten springen. Alcohol, drugs en geweld, soms in een dodelijke combinatie, zijn daartoe geëigende middelen.

Agressie en geweld treffen ten slotte in de gemoderniseerde samenleving een gunstig klimaat aan, een cultuur van afzijdigheid en onverschilligheid, waarin ze goed gedijen. De rationeel-bureaucratische en grootschalige organisatie van het publieke domein leidt tot een 'frictieloze samenleving' (Hajer 2000) waarin mensen bewegen om elkaar te vermijden, en waarin aanraking agressie oproept. Afzijdigheid en onverschilligheid van omstanders en functionarissen kunnen ertoe leiden dat mensen zich afkeren van de samenleving, zelfs in zodanige mate dat er middenin een geciviliseerde samenleving gedeciviliseerde zones ontstaan, waar agressie en geweld vrij spel hebben.

Literatuur

- Bauman, Z., 1989, *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Polity.
- Blok, A., 1991, 'Zinloos en zinvol geweld'. In: H. Franke, N. Wilterdink en C. Brinkgreve (red.), *Alledaags en ongewoon geweld*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 189-204.
- Bol, M. e.a., 1998, *Jong en gewelddadig*. Den Haag: wondc.
- Boomkens, R., 1996, *De angstmachine*. Amsterdam: De Balie.
- Boutellier, H., 1993, *Solidariteit en slachtofferschap: De morele betekenis van criminaliteit in een postmoderne cultuur*. Nijmegen: Sun.
- Brink, G. van den, 2000, 'Agressieve jongeren: Een cultuurhistorische bespiegeling'. *Justitiële Verkenningen*, 2000, 1: 35-47.
- Brunt, L., 1993, 'Het stedelijke schouwtoneel'. In: J. Burgers e.a., (red.), *Stedelijk Nederland in de jaren negentig*, Utrecht: Jan van Arkel, p. 75-93.
- Etzioni, A., 1996, *The New Golden Rule*. New York: Basic Books.
- Ferwerda, H.B., J.P. Jakobs en B.M.W.A. Beke, 1996, *Signalen voor toekomstig crimineel gedrag: Een onderzoek naar de signaalwaarde van kinderdelinquentie en probleemgedrag op basis van casestudies van ernstig criminele jongeren*. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Frijda, N.H., 1994, 'Emotionele achtergronden van geweld'. *Justitiële Verkenningen*, 1: 8-28.
- Furedi, F., 1998, *Culture of Fear: Risk-Taking and the Morality of Low Expectation*. Londen: Cassell Academic.
- Glassner, B., 1999, *The Culture of Fear*. New York: Basic Books.
- Goldstein, J.H., 1998 (red.), *Why we watch: The Attractions of Violent Entertainment*. New York: Oxford University Press.
- Haan, W.J.M. de, 1997, 't Kon minder: Gewelddiscriminatie, leefbaarheid en kwaliteit van veiligheidszorg. Deventer: Gouda Quint.
- Hajer, M., 2000, 'De culturele ambitie van de vijfde nota ruimtelijke ordening'. *Socialisme & Democratie*, 1: 25-29.
- Hoogerwerf, A., 1996, *Geweld in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Kapteyn, P., 2000, 'Frontsoldaat van de beschaving: Over geweld op scholen'. *Justitiële Verkenningen*, 2000, 1: 99-103.
- Lans, J. van der, 1996, 'De cultuur van afzijdigheid'. *Socialisme en democratie*, 11: 620-628.
- Neal, M., 2000, 'Risk aversion: Rise of an ideology'. In: L. Jones (red.), *Safe enough? Managing Risk and Regulation*, Vancouver: Fraser Institute, p. 13 e.v..
- Pfeiffer, C., 1997, 'Juvenile crime and juvenile violence in European countries'. Congrespaper.
- Power, M., 1994, *The Audit Explosion*. Londen: Demos.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 1998, *Verantwoordelijkheid en perspectief*. Den Haag: rmo.
- Schuylt, C.J.M., 1995a, *Tegendraadse werkingen: Sociologische opstellen over de onvoorziene gevolgen van verzorging en verzekering*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Schuylt, C., 1995b, *Kwetsbare jongeren en hun toekomst*. Rijswijk: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Stel, J. van der, 1999, 'Individualisering, zelfbeheersing en sociale integratie'. In: P. Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie*, Nijmegen: Sun, p. 126-158.
- Swaan, A. de, 1999, 'Dyscivilisatie, massale uitroeiing en de staat'. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 3: 289-301.
- Terlouw, G.J., W.J.M. de Haan en B.M.W.A. Beke, 1999, *Geweld: gemeld en geteld. Een analyse van aard en omvang van geweld op straat tussen onbekenden*. Den Haag: Ministerie van Justitie/wondc.
- Tester, K., 1997, *Moral culture*. Londen: Sage Publications Ltd.
- Vuijsje, H. en C. Wouters, 1999, *Macht en gezag in het laatste kwart: Inpakken en wegwezen*. Den Haag: scr.
- Wilsem, J. van e.a., 1998, 'Het nut van anders registreren'. *SEC*, 4: 7-10.
- Wittebrood, K., 1998, *Cijfers omtrent geweld*. Den Haag: rmo.
- Wittebrood, K. en Junger, M., 1999, 'Trends in gewelddiscriminatie: Een vergelijking tussen politiestatistieken en slachtofferenquêtes'. *Tijdschrift voor Criminologie*, 3: 250-267.
- Wouters, C., 1997, 'Veranderingen in het patroon van sociale controle en zelfcontrole: Over de stijging in criminaliteit sinds 1950 en de sociogenese van een "derde natuur". *Tijdschrift voor Criminologie*, 3: 200-216.